

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Корекція мовленнєвих вад у дітей дошкільного віку з фонетико-фонематичним недорозвиненням мовлення	6
1.1. Особливості розвитку мовлення дітей раннього та дошкільного віку	6
1.2. Корекційно-педагогічна робота з дітьми з ФФН	11
1.3. Принципи корекційно-педагогічної роботи з дітьми з ФФН	17
1.4. Комплексний підхід до подолання ФФН у дошкільників	21
1.5. Логопедична гімнастика як засіб корекції мовленнєвих вад у дошкільників з ФФН	23
Розділ 2. Теоретико-методичні основи застосування засобів мистецтва у логопедії.....	28
2.1. Подолання мовленнєвих порушень у дошкільників засобами мистецтва (арттерапія, артпедагогіка)	28
2.2. Розвиток творчих здібностей у дошкільників із ФФН	33
2.3. Формування творчої уяви у дошкільників із ФФН	37
2.4. Інтеграція засобів артпедагогіки у логопедичну роботу з дошкільниками з ФФН	42
2.5. Застосування казкотерапії на логопедичних заняттях з дошкільниками ФФН	46
Розділ 3. Артпедагогіка в корекційно-педагогічній роботі з дошкільниками з фонетико-фонематичним недорозвиненням мовлення	54
3.1. Загальна характеристика програми корекції ФФН у дошкільників засобами артпедагогіки	54
3.2. Планування корекційно-розвивальних занять з подолання ФФН у дошкільників	67
3.3. Застосування засобів образотворчої діяльності у корекційно-педагогічній роботі з дошкільниками з ФФН	69
3.4. Організація корекційно-педагогічної роботи з дошкільниками з ФФН засобами музичної діяльності	73
3.5. Застосування театралізовано-ігрової діяльності у корекційно-педагогічній роботі з дошкільниками з ФФН	80

Розділ 4. Застосування нових інформаційних технологій в корекційно-розвивальній роботі з дітьми з мовленнєвими порушеннями	85
4.1. Застосування наочності та технічних засобів (засоби відеоінформації та медіа- виховання	85
4.2. Комп'ютерні засоби навчання: проблеми розробки та впровадження	89
4.3. Досвід застосування спеціалізованих логопедичних комп'ютерних програм	92
4.4. Поради логопедам (батькам) щодо гігієнічних умов застосування комп'ютера у корекційно-педагогічній роботі з дітьми	99
Розділ 5. Інтерактивна робота з сім'ями, що виховують дітей з фонетико-фонематичним недорозвиненням мовлення	103
5.1. Наступність та перспективність роботи з сім'єю як засіб розвитку мовлення у дітей дошкільного віку	103
5.2. Інноваційні напрями співпраці логопеда з сім'єю	105
5.3. Артпедагогічна студія для дітей та батьків	109
5.4. Застосування радіомовлення у корекційно-педагогічній роботі з дітьми дошкільного віку	113
5.5. Використання скоромовок у логопедичній роботі	117
5.6. Анімаційне мистецтво як засіб корекції та розвитку мовлення дітей дошкільного віку	120
Додатки	125
Рекомендована література	144

Передмова

Правильне мовлення є одним із показників готовності дитини до навчання у школі, запорука успішного оволодіння грамотою та читанням: письмове мовлення формується на основі усного, і діти, що мають вади мовлення, є потенційними дизграфіками та дислексиками (дітьми з порушеннями письма та читання).

Той факт, що в Україні з кожним роком спостерігається суттєве збільшення кількості дітей, що мають порушення мовленнєвого розвитку, в тому числі і фонетико-фонематичне недорозвинення, вимагає перегляду методів, форм виховання та навчання зазначеної категорії дітей (В.В.Тарасун, В.В.Тищенко, М.К.Шеремет та ін.).

На сьогоднішній день вади звуковимови у комплексі з недорозвиненням фонематичних процесів є найпоширенішими мовленнєвими порушеннями дошкільного віку (М. Савченко, І. Дьоміна, Л. Єфіменкова, Н. Місаренко, Л. Фомічова). Як зазначає Л.Г. Парамонова, стан порушень звуковимови у дітей дошкільного віку виглядає наступним чином: ротацізм - 71,6%; ламбдацізм - 54%; сигматизм шиплячих - 45,4%; сигматизм свистячих - 42%.

За даними Н.С. Варенцової та Л.Ф. Ткачової, лише п'ята частина п'ятирічних дітей здатна виділяти окремі звуки в словах, серед шестирічних дітей лише 20 % уміють безпомилково визначати звуковий склад слів.

Водночас, навіть незначні відхилення у мовленнєвому розвитку дитини спричинюють труднощі в засвоєнні навчальних програм із предметів мовного циклу (Є. Дранкіна, І. Прищепова, І. Садовникова, В. Тарасун, М. Шевченко, А. Ястребова), істотні відхилення призводять до стійких дизграфій та дислексій (Р. Левіна, К. Беккер, Л. Спірова, М. Шеремет та ін.).

Дослідження таких вчених, як (Д.Б. Ельконіна, А.Р. Лурія, Д.Н. Богоявленського, А.Г. Тамбовцевої, Г.А. Тумакової та ін.) підтверджують, що елементарне усвідомлення фонетичних особливостей звуків у слові впливає як на загальномовленнєвий розвиток, так і на засвоєння граматичної будови слова, словника, артикуляції та дикції.

Оскільки, найбільш відповідальним етапом формування мовлення у життєвому циклі людини є дошкільний період, то пошук інноваційних шляхів корекції мовлення у дітей дошкільного віку з ФФН набуває в сучасних умовах особливо актуального значення.

Виходячи з концепцій модернізації змісту освіти в Україні на тлі інклюзивно-інтегративних тенденцій, основною парадигмою розвитку корекційного навчання дітей із ФФН є гуманізація, індивідуалізація, диференціація й інтеграція корекційно-виховного процесу, що потребує запровадження інноваційних підходів.

Тому науковці та практики в галузі корекційної освіти в пошуках ефективних засобів корекції все більше орієнтуються на використання новітніх, зокрема, й арпедагогічних засобів в процесі навчання та виховання дітей дошкільного віку із ФФН.

Розділ 1. Корекція мовленнєвих вад у дітей дошкільного віку з фонетико-фонематичним недорозвиненням мовлення

1.1. Особливості розвитку мовлення дітей раннього та дошкільного віку

У наш час все більш актуальною стає проблема мовленнєвої підготовки дітей до шкільного навчання, профілактики дислексій та дизграфій. Одним із суттєвих критеріїв готовності дітей до навчального процесу є рівень розвитку їх мовлення (А. Богуш, М. Вашуленко, Г. Каше, Є. Соботович, М. Шеремет).

Мовлення розглядається вченими як “оволодіння і застосування особистістю певної мови під час її спілкування з іншими людьми та в процесі мовленнєвої діяльності” (М. Жинкін, Д. Ельконін, А. Маркова, Г. Леушина, О. Леонтєв, Г. Костюк, Ф. Шохін, Г. Розенгард-Пупко та інші).

Провідну роль мовленнєвої компетенції особистості, що формується на етапі дошкільного дитинства доведено і низкою досліджень (А.М. Богуш, М.С. Вашуленко, Н.В. Гавриш, О.Л. Кононко, К.Л. Крутій).

Отже, мовленнєве спілкування є одним із перших видів діяльності, яким дитина оволодіває в онтогенезі; воно є універсальною умовою розвитку особистості в період дошкільного дитинства. Оволодіння мовленням як засобом пізнання та способом спілкування у суспільстві є найвагомим досягненням дошкільного дитинства. До 4,5 років дитина засвоює відмінкові закінчення та основні граматичні форми (О. Гвоздєв), до 5 років – звукову систему мови та усвідомлює звукову будову слова (Д. Ельконін), оволодіває монологічним мовленням (С. Рубінштейн).

Водночас період мовленнєвого розвитку дітей від 1 до 6 років вважають сензитивним, тобто особливо чутливим до сприймання мовлення оточуючих їх людей та до впливу різних чинників внутрішнього та зовнішнього середовища, через які нормальний процес мовленнєвого розвитку порушується.

Відтак, соматичні, нервово-психічні захворювання, емоційна депривація, обмеженість мовленнєвого спілкування чи навпаки, різке збільшення сенсорної інформації, постійне гучне середовище можуть стати саме тими шкідливими чинниками, що спотворюють та затримують мовленнєвий розвиток на даному етапі розвитку (М. Жинкін, О. Леонтєв, О. Лурія, Є. Соботович, Ф. Сохін, Т. Ушакова, Н. Уфимцева, О. Шахнарович, М. Шеремет, Н. Юр'єва та інші).

Таким чином, мовленнєвий розвиток дитини є головним інструментом, за допомогою якого вона встановлює контакт із довкіллям і завдяки якому відбувається соціалізація дитини. Саме тому існує необхідність вивчення проблеми зародження та розвитку мовлення дітей, що є необхідним для розробки правильних методів виховання, навчання та попередження появи недоліків у ньому.

Мовлення займає особливе місце в системі психічних функцій людини. Вивчення онтогенезу дитячого мовлення засвідчує його величезну роль у психічному розвитку дитини, оскільки формування мислення, когнітивних функцій і становлення особистості тісно пов'язані з розвитком мовленнєвої діяльності (А. Богуш, Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Лурія, В. Тарасун, М. Шеремет та інші).

Науковцями доведено, що мовленнєва діяльність спрямована як на засвоєння мови індивідумом, так і на використання мови в актах комунікації, що трактуються як її лінгвістичний (мовний) та комунікативний компоненти. Обидва компоненти взаємопов'язані та проходять в онтогенезі складний шлях становлення та розвитку (Л. Виготський, М. Жинкін, І. Зимня, О. Леонтьєв, О. Лурія, С. Рубінштейн, Є. Соботович, О. Шахнарович).

За визначенням П.К. Анохіна, розвиток мовлення відбувається за принципом системогенезу, що є специфічною закономірністю розвитку організму, головна риса якого є нерівномірний (гетерохромний) розвиток функціональних систем, що забезпечують виживання та адекватну адаптацію до умов навколишнього середовища. Важливою основою розвитку мовлення є формування інтонаційної її сторони в системі мовнослухового, а пізніше і мовнорухового аналізаторів.

Як зазначає М.К. Шеремет, здібність розрізнити мовленнєві звуки в онтогенезі виникає значно раніше й розвивається інтенсивніше, ніж здібність артикулювати. Саме фонематичний слух багато в чому забезпечує чітку, ясну й правильну вимову. Фонематичний слух починає формуватися на першому році життя й інтенсивно розвивається увесь дошкільний період, істотно перебудовуючись під час засвоєння писемної форми мовлення, де основного значення набувають операції фонематичного аналізу й синтезу.

За словами Т.Н. Ушакової, семантичний рівень мовленнєвої системи функціонує раніше за інших за принципом мінімального забезпечення, тому дитина раніше розуміє мовлення ніж починає говорити. Недосконалість вимови дитини в першу чергу обумовлені ще й недостатнім розвитком мовно-рухових механізмів. Артикуляції мало диференційовані від зайвих рухів та слабо скоординовані.

Виходячи з аналізу онтогенезу мовленнєвих актів, зауважимо, що мовнорухові диференціювання формуються повільніше, ніж слухові. Нечітка вимова звуків, порушуючи точність акустичного сприйняття власного мовлення, ще більше закріплює неправильні звуки та вносить плутанину у сприйняття слухових образів слів та звуків оточуючих. Внаслідок відсутності сильних, точних рухів та смикань органів мовлення всі звуки у дитини до трьох років пом'якшені, недиференційовані та незрозумілі (Є. Соботович, О. Гвоздєв, В. Бельтюков).

Як показує аналіз науково-методичної літератури, питанням поетапності становлення мовлення за його нормального розвитку приділяється достатньо багато уваги. В монографії А. Гвоздєва, в працях

Г. Розенгард-Пупко, Д. Ельконіна, О. Леонтєва, Н. Швачкіна, В. Бельтюкова докладно описано становлення мовлення у дітей з раннього дитинства.

У дослідженнях фахівців з лінгвістики дитячого мовлення визначено основну послідовність його формування: від стадії лепету до 7 років (А. Гвоздєв, Є. Ісеніна, В. Тищенко, С. Цейтлін, А. Шахнарович).

Так, А. Гвоздєв на основі докладного вивчення послідовності засвоєння дитиною частин мови, структур речень, характеру їх граматичного оформлення пропонує свою періодизацію. Г. Розенгард-Пупко розглядає два періоди формування мовлення: до 2 років - підготовчий; від 2 років і далі - період самостійного становлення мовлення.

Спираючись на дослідження О. Леонтєва, можна умовно виділити такі основні періоди мовленнєвого розвитку:

- 1-й - підготовчий (з моменту народження - до 1 року);
- 2-й - переддошкільний (від 1 до 3 років);
- 3-й - дошкільний (від 3 до 7 років);
- 4-й - шкільний (від 7 до 17 років).

Відтак, підготовчий період, що характеризується появою усного мовлення, що передбачає наявність голосу і крику дитини в перші тижні, місяці життя, вже характеризує ті природжені механізми, які будуть використовуватися нею під час становлення мовлення.

Із такого крику з першого місяця поступово виникають, на основі смоктального рефлексу, натяки на звуки приголосного типу м, п, б. На межі першого і другого місяців при перших проявах приємного відчуття (радості) у немовляти виникають короткі звуки типу ги, кхи, що супроводжуються часто випусканням бульбашок. У цей період у дитини поряд з криком з'являються кряхтіння, посмішка з широким відкриванням рота та перші спокійні звуки а-а, які з'являються зазвичай під час пауз у «розмові» з ним дорослого.

З 2-3 місяців дитина починає прислуховуватися до звуків мовлення, відшукувати поглядом джерело звучання, повертати у бік дорослого, зосереджуючи увагу на його обличчі, губах. У так званому «гуленні» виділяють звуки, що нагадують голосні (а, о, у, е), губні приголосні (б, м), задньоязикові (г, к, х). До кінця другого-третього місяця дитина видає звукові комплекси, які складаються з помітно розчленованих, але недостатньо чітких протяжних звуків: а-а-а, а-гу, а-гі, бу, бум-бу тощо.

Артикуляція в лепеті порівняно з гуленням набуває велику точність і стійкість, створюються певні поєднання звуків, з'являються приголосні звуки та різні комбінації їх з голосними. Завдяки чергуванню голосних і поєднання їх з приголосними з'являються склади та наголос на них. Нерідко в цей період уже вимовляються ш, ж, ч і навіть р, але потім зникають, коли дитина починає вимовляти їх свідомо.

У 4-5 місяців у дитини поступово формується психофізіологічний механізм складоутворення, що супроводжується аутоехолалією (багаторазове повторення відкритого складу: ва-ва-ва тощо).

Автоімітація є підготовкою до наслідування мовлення інших людей (гетероімітація). Спочатку дитина наслідує ті звуки оточуючих, які він сам вимовляє та артикуляцію яких добре бачить. На початку цього періоду широко використовується зір, а потім звуки повторюються в основному на слух. До восьмого-дев'ятого місяця дитина наслідує і такі звуки оточуючих, які самотійно ще не вимовляє: вау-вау, кіс-кіс, ту-ту, тік-так.

Після 8 місяців згасають звуки, що не відповідають фонетичній системі рідної мови та в той же час з'являються нові звуки, подібні до фонем мовленнєвого оточення. На основі умовних зв'язків з семи-восьми місяців дитина вже розуміє декілька слів, які відповідають певним звукам та рухам.

У 10-12 місяців діти вже здатні відтворювати найтипівіші характеристики мовленнєвого ритму, після чого у них з'являються перші слова (як правило, наприкінці першого року життя).

Як показує аналіз літературних джерел, до кінця першого року дитина вимовляє вже окремі слова та назви предметів, з якими найчастіше зустрічається (Г. Ляміна, М. Красногорський, А. Маркова, М. Кольцова).

Слід зазначити, що у цей період слова сприймаються дитиною як невід'ємна властивість предметів: назва предмету і сам предмет є одним цілим. Перші слова є нестійкими, часто надовго зникають, замінюються іншими, а потім знову з'являються.

Відтак, мовленнєва активність дитини цього періоду є ситуативною, що тісно пов'язана з предметно-практичною діяльністю та залежить від емоційної участі дорослого у спілкуванні.

Як зазначає Н. Серебряникова, у цей період (кінець першого і початок другого року) дитина вже синтезує лепетні слова-склади, як правило, в двослівні речення: тьо-зі (тьотя Зіна), дя-бо (дядя Боря), пі-гу (пішли гуляти). Двослівні речення найчастіше складаються з позначень людини та дії, з'являються вони нерегулярно і складаються з окремих слів, структурно не оформлених.

У першій половині другого року життя дитини започатковується розвиток її фонематичного слуху. Другий рік життя Н. Швачкін відніс до фонемної стадії, оскільки дитина розуміє мовлення дорослих на основі значень, пов'язаних із певним звуковим складом.

У другому півріччі другого року словник дитини збагачується швидкими темпами. Як стверджує Г. Розергард-Пупко, у дітей в 1 рік 6 місяців налічується до 40 слів, в 1 рік 8 місяців – 100 слів, в 1 рік 9 місяців – 175 слів, у 2 роки – 300 слів. Характерною особливістю словника дітей другого року життя, за твердженням М. Попової, є нерівномірність вживання частин мови за кількісним складом словника та наявністю переважно іменників у мовленні.

Вчені О. Гвоздєв, М. Хватцев, Г. Ляміна та інші, зазначають що характерною ознакою другого року життя дітей є недосконала звуковимова. Діти випускають деякі звуки, замінюють їх легшими.

Як зазначає А. Богуш, у 2,6-3 роки дитина розуміє мовлення дорослих про події та явища, яких не було в досвіді дитини, але окремі їх елементи раніше вже сприймалися нею. Висловлює правильно, чітко всі голосні та приголосні звуки, крім шиплячих (ж, ч, ш, щ) та звука р. Зникає загальна пом'якшеність мовлення.

У словнику дитини є всі частини мови, окрім прислівників і дієприслівників. Словник складає 1000-1300 слів. Розмовляє реченнями простими, поширеними, складносурядними та складнопідрядними із сполучниками та сполучними словами, хоча часом вони ще аграматичні.

У мовленні спостерігаються граматичні помилки. Переважає ситуативне мовлення: дитина розповідає про бачене, пережите, діяльність фразами, реченнями, за допомогою слів там, тут, ось, цей, або через покази, дії та жести. Розуміє сенс художніх текстів, розповідей без супроводу наочності. Легко запам'ятовує забавлянки, вірші. Знає напам'ять 4-5 забавлянок, віршів, пісень.

За словами А. Богуш, Н. Гавриш, О. Саприкіної, психічним якісним новоутворенням дітей трьох років є оволодіння ними активним розмовним мовленням, яке продовжує розвиватись і вдосконалюватись на четвертому році життя. У дітей цього віку надзвичайно розвинене мовне чуття, вони досить рано помічають і виправляють мовленнєві огріхи в мовленні інших. Для багатьох дітей характерна загальна пом'якшеність мовлення, пропуск, спотворення і перестановка звуків, складів, їх заміна, порушення звукової структури слова.

У словнику дітей зустрічаються всі частини мови, хоча переважають іменники (до 50%) і дієслова (28-30%), багато ще полегшених слів. У мовленні діти дедалі частіше використовують складнопідрядні та складносурядні речення, легко запам'ятовують і розповідають вірші, казки, передають зміст малюнків.

Четвертий і п'ятий роки - це періоди надзвичайної мовленнєвої активності. До 4,5 років завершується формування граматичної правильності мовлення. Характерною особливістю мовлення дітей цього віку є нестійкість (у поєднанні з голосним вимовляють звук, у поєднанні з приголосним спотворюють або випускають) і неточність вимови.

Провідною формою спілкування залишається діалогічне мовлення. В першій половині означеного віку ще переважає ситуативне мовлення. На кінець четвертого року життя ситуативне мовлення поступово замінюється контекстним (поза наочною ситуацією), хоча ситуативне залишається, але дитина використовує його адекватно наочній ситуації.

На четвертому році життя в мовленні дитини з'являються складносурядні і складнопідрядні речення, а також питальні речення. На п'ятому році життя діти вживають всі типи речень, хоча тут і зустрічаються ще помилки: неправильний порядок слів, невдале вживання сполучників тощо.

На п'ятому році життя розвивається монологічне мовлення, мовлення-повідомлення. Дитина відтепер будує висловлювання різного

типу: мовлення-розповідання (сюжетні розповіді на наочній і словесній основі, творчі розповіді, переказ художніх творів), мовлення-описи.

Отже, мовлення дітей старшого дошкільного віку досягає високого рівня розвитку. Вони оволодівають правильною вимовою всіх звуків рідної мови, хоч у дітей цього віку подекуди ще трапляються окремі неточності у вимові важких звуків (р, ш, ц, ч, дж, дз, і). Подекуди спостерігається нестійка вимова сформованих звуків у словах складної фонетичної структури.

На кінець дошкільного віку в дітей завершується процес фонематичного сприймання: вони і чують, і розмовляють правильно, відповідно до фонетико-орфоепічних норм рідної мови.

Отже, як і будь-яка функціональна система, мовлення є найбільш чутливим до впливу несприятливих факторів у період його інтенсивного формування. Тому, існує необхідність вивчення особливостей становлення та розвитку мовлення у дітей у різних вікових періодах з метою попередження як виражених мовленнєвих відхилень, відставання у психічному розвитку (уповільнення формування всіх рівнів пізнавальної діяльності, появи порушень у емоційно-вольовій сфері), так і обмеження комунікативних здібностей та соціальної адаптації дитини у суспільстві.

1.2. Корекційно-педагогічна робота з дітьми з ФФН

Аналіз науково-теоретичної логопедичної літератури свідчить, що мовленнєве недорозвинення у дошкільників може характеризуватися як взагалі відсутністю мовлення, так і розгорнутим фразовим мовленням з вираженими елементами лексико-граматичного та фонетико-фонематичного недорозвинення (Т.Б. Філічева, О.М. Мастюкова, Є.Ф. Соботович).

Одним з найпоширеніших розладів мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку слід вважати фонетико-фонематичне недорозвинення мовлення (ФФН), специфіка якого полягає у порушенні процесів формування вимовної системи рідної мови внаслідок дефектів сприйняття та вимови фонем. Розвиток мовлення, що включає вміння чітко вимовляти звуки та розрізняти їх, володіти артикуляційним апаратом, правильно будувати речення, тощо, є однією з необхідних передумов подальшої навчальної діяльності дитини.

Правильна вимова є одним із показників готовності старших дошкільників до навчання у школі, запорука успішного засвоєння грамоти та читання: письмове мовлення формується на основі усного, і діти, що страждають недорозвитком фонематичного слуху, є потенційними дисграфіками і дислексиками (дітьми з порушеннями письма та читання).

У дошкільників із ФФН відмічаються порушення звуковимови, незакінченість процесу формування фонематичного сприймання та деяке відставання лексико-граматичного розвитку. Причини таких порушень можуть бути механічні (органічні) та функціональні.